

О. М. КРАСНІКОВА (Полтава)

З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.)

Як відомо, Конституція України гарантує "право власності на землю" (ст. 14) ¹. Однак через об'єктивні і, нерідко, суб'єктивні причини приватизація землі в агропромисловому комплексі йде надто повільно, що, в свою чергу, гальмує розвиток товарно-грошових відносин, а значить, і ефективність суспільного виробництва в аграрному секторі економіки країни.

Суттєвою причиною гальмування реформ в аграрному секторі економіки України є, на нашу думку, недостатнє врахування власного історичного досвіду функціонування системи вільного підприємництва загалом і окремих її елементів, у тому числі ринку грошей, зокрема. В історико-економічній літературі проблема, що є об'єктом нашого дослідження, з різних причин майже не висвітлювалась. Виключення в цьому плані становлять праці Д. А. Батуринського, В. А. Вдовина, М. С. Симонової та А. В. Опрі ², в яких з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано діяльність Селянського поземельного банку. Про інші іпотечні банки відомо дуже мало навіть історикам-аграрникам, які знайомі з дожовтневими виданнями. Однак в них, по-перше, висвітлені лише окремі сюжети даної проблеми, а, по-друге, відповідні праці є бібліографічною рідкістю, а тому широкому загалу практично недоступні.

До 1918 р. в Україні проблеми сільськогосподарського кредиту взагалі не існувало, бо приватна власність, окрім усього іншого, створює умови швидкого розвитку так званого іпотечного кредиту *. Фактично відразу ж після селянської реформи 1861 р. уряд підготував до публікації Положення про міські громадські банки (1862 р.). Через 10 років почали діяти загальнодержавний закон про порядок відкриття кредитних установ земствами (17 травня 1872 р.) та загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватними особами (31 травня 1872 р.) ³.

Першою не лише в Україні, а й в усій Російській імперії установою іпотечного кредиту було відкрите в 1864 р. Товариство поземельного кредиту для Херсонської губернії, а з 1871 р. - Херсонський земський банк. Основний капітал в 100 тис. крб. склала надана урядом позичка. Згідно зі статутом цього банку, який у 1871 р. уряд рекомендував як зразок "при підготовці статутів кредитних установ довготермінового кредиту" ⁴, дія новоствореної кредитної установи поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську і Бессарабську губернії. Позичка під заставу маєтку розміром не менше 50 десятин ** надавалася на максимальний термін — 34 роки і 11 місяців при 6,75 % річних. Платежі процентних внесків здійснювалися кожне півріччя. За прострочення платилася пеня розміром 1 % за місяць. При заборгованості в платежах більше 6 місяців маєток виставлявся на продаж з аукціону, що відбувався в приміщенні правління банку або окружного суду ⁵.

Іншою установою іпотечного кредиту, що виникла невдовзі після скасування кріпосного права, було Товариство взаємного поземельного кредиту. Оголосивши про початок своєї роботи в 1866 р. у Петербурзі, це товариство швидко поширило свою діяльність на майже всі, в тому числі й українські, губернії європейської частини країни. Подібно до статуту Херсонського банку Товариство взаємного кредиту створювалося з метою надання фінансової допомоги великим землевласникам. Звідси зрозумілою є всяка підтримка урядом цієї кредитної установи. Однією з ха-

рактерних рис вищезгаданого Товариства було те, що уряд час від часу дозволяв йому під свої гарантії випускати п'ятипроцентні облігації на кілька мільйонів рублів. Це давало можливість періодично поповнювати обігові кошти, потреба в яких постійно зростала через нездатність значної частини дебіторів розрахуватися з боргами навіть при умові видачі позички на 56 років.

Надаючи різноманітні пільги і періодичні відстрочки платежів (5-8 % річних), керівники Товариства фактично довели його до фінансового краху. Не бажаючи банкрутства цієї жаданої для поміщиків фінансової структури, уряд повністю взяв її під свою опіку, передавши всі активи і пасиви Товариства у відання Державного банку, в якому 1890 р. було відкрито так званий Особливий відділ ⁶.

Упродовж 70—80-х років XIX ст. в Україні практично завершилося становлення іпотечного кредиту в його ринковому розумінні: 4 травня 1871 р. було затверджено Статут Харківського земельного банку⁷, який на відміну від Херсонського став зразком для інших акціонерних земельних банків. Через рік (8 квітня 1872 р.) розгорнув свою діяльність Полтавський земельний банк ⁸. Дещо пізніше (27 листопада 1905 р.) почали функціонувати Київський ⁹ та Бессарабсько-Таврійський земельні банки ¹⁰.

Окрім акціонерних, за ініціативою уряду було засновано державні Селянський (1882 р.) та Дворянський (1885 р.) земельні банки. Суттєво перебудував свою роботу і створений у 1860 р. Державний емісійний банк, що підтримував у 1895 р. ідею формування в сільській місцевості широкої мережі дрібних кредитних товариств ¹¹.

Беручи до уваги те, що в історико-економічній науці діяльність Селянського поземельного банку в Україні значною мірою вже висвітлено ¹², звернемо увагу, насамперед, на маловідомі сюжети сільськогосподарського кредиту.

Створюючи умови для розвитку дрібного іпотечного кредиту, царський уряд не міг, звичайно, не турбуватися про кредит насамперед для поміщиків-латифундистів. Провівши реформу 1861 р., урядові кола розв'язали проблему заборгованості великого поміщицького землеволодіння за рахунок селян, переклавши, по суті, на їх плечі поміщицькі борги. В нашому розпорядженні є конкретні цифри, що не потребують особливих коментарів: у 1859 р. 61,1 % поміщиків України мали борги по кредитах. Через 20 років питома кількість заборгованих поміщицьких господарств склала вже 18,1 % ¹³. Однак нездатність поміщиків організувати на великих площах конкурентоспроможні зернові й тваринницькі господарства, що особливо стало відчутним в умовах аграрної кризи кінця XIX ст., зумовило різке зростання їх боргів.

Поміщики на своїх губернських дворянських з'їздах дедалі частіше стали висувати на перший план вимогу забезпечення їх пільговим державним кредитом. Проблема була розв'язана у 1885 р., коли в день 100-річчя так званої "жалуваної грамоти дворянству" Катерини II Олександр III підписав закон про організацію Дворянського земельного банку. Позичка в цьому банку, що перебував у безпосередньому віданні міністра фінансів, видавалася під заставу землі лише потомственим дворянам. Спочатку термін позички був обмежений — 48,8 роки. Що ж до суми кредиту, то вона не могла бути більшою за 60 % вартості маєтку. Тільки у виключних випадках допускалась позичка в 75 % його вартості. Проценти складали 6,25 крб. на кожні 100 крб. кредиту ¹⁴. Боржникам, що впродовж 6 місяців після останнього терміну внесення платежів так і не змогли виконати взятих на себе зобов'язань, загрожував продаж маєтку з публічних торгів.

Маючи на меті припинення подальшого зростання боргів, Міністерство фінансів через кілька років після початку діяльності банку понизило

розмір платежів по кредитах на 0,5 %, а термін позички збільшило до 51,9 року. В 1889 р. обігові кошти банку були збільшені шляхом випуску п'яти-процентних закладних зобов'язань, що на практиці дало 80 млн. крб. Враховуючи побажання дворянства, уряд дозволив видавати позички не процентними паперами, а готівкою. При цьому пільги поширювалися не тільки на наступних клієнтів, а й на всіх попередніх, чого раніше не практикував жоден банк.

Різкі зміни в умовах кредитування вимагали нової редакції Статуту банку, який був затверджений 12 червня 1890 р. Відтепер, замість попередніх двох, встановлювалося 9 термінів кредитування. Мінімальний — 11 років, а максимальний — 66 років і 6 місяців. Нові пільги були надані дворянству в 1891 р. у зв'язку з неврожаєм, коли була скасована публікація оголошень про торги збанкрутілих латифундистів. Окрім того, поміщики одержали право на розстрочку боргів до 20 півріч. Пеню ж з недоїмок було анульовано.

Через несприятливі для розвитку зернових культур погодні умови наступний, 1892, рік також було визнано неврожайним, і всі раніше надані пільги, зокрема заборона торгів, залишалися в силі. Однак різноманітні пільги і відстрочки платежів, що тривали аж до 1908 р., не розв'язували проблеми заборгованості і наступного банкрутства великих землевласників. Вона лише відкладалася й затягувалася, затримуючи технічний прогрес і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі нових виробничих відносин західноєвропейського типу.

У 1894 р. царський уряд вирішив прискорити реалізацію давно омріяної ідеї — утвердження в 9-ти західних губерніях (включаючи Правобережну Україну), замість польського, російського великого землеволодіння. Станом на 1907 р. з допомогою Дворянського банку етнічні росіяни купили тут 102 маєтки (424,5 тис. дес.), на що казна витратила 19,4 млн крб. Одночасно з цією дорогою у фінансовому відношенні акцією уряд продовжував надавати дворянам дедалі нові й нові пільги. У травні 1897 р. наприклад, проценти по кредитах були зменшені на 0,5. Усі недоїмки станом на 30.4.1897 р. були зараховані особливим боргом, погашення якого обмежувалося 0,25 % росту без нарахування звичайної по півріччях пені ¹⁵. Та врешті-решт на початку XX ст. внаслідок російсько-японської війни і революції 1905—1907 рр. ресурси держбюджету вичерпалися, і уряд знову повернувся, починаючи з березня 1906 р., до видачі кредиту не готівкою, а заставними листами 4,5 % і 5 % вартості (за бажанням клієнта). Наслідком цілеспрямованої (всупереч економічній доцільності) діяльності Ради банку, керованої міністром фінансів, була вкрай низька ефективність функціонування цієї напівблагодійної установи. Без систематичної фінансової підтримки вона давно зазнала б краху, особливо коли за вимогою Ради об'єднаного дворянства 31 жовтня 1907 р. в черговий раз платежі були розстрочені на 12 півріч ¹⁶. Фактично це, якщо говорити про українські губернії, мало місце, про що свідчить передача в 1910р. усіх справ Дворянського банку установам процвітаючого Селянського банку.

Поряд з банками, що діяли на загальнодержавному або регіональному рівні, були ще й сільські банки, створені згідно із зразковим Статутом, затвердженим у 1883 р. міністром фінансів. Проте розглянути їх діяльність у межах даної публікації немає можливості.

В роки століпінської аграрної реформи урядові кола переконались у необхідності відмови від станового характеру кредиту, про що свідчить жваве обговорення в 1910—1913 рр. програми створення, замість дворянського і селянського, єдиного Державного сільськогосподарського банку ¹⁷. Однак початок Першої світової війни і наступні події не дали можливості реалізувати цю прогресивну, з економічної точки зору, ідею.

На закінчення звернемося до економічних результатів діяльності земельних банків в Україні, кредити яких використовувалися з більшою чи меншою ефективністю¹⁸. Досить помітну роль у мобілізації дрібної земельної власності відігравав, як уже згадувалося, Селянський банк, який упродовж 1883-1915 рр. видав селянам України 113 682 позички, що дало можливість придбати 4 038 914 дес. землі. Це була приблизно п'ята частина усієї ріллі. Основну частину кредитів було надано індивідуальним землевласникам (81,7%). Друге місце за кількістю позичок посідали товариства, що утворювалися для купівлі єдиним масивом поміщицьких земель (17,6 %). Сільські громади використали всього 0,7 % позичок, завдяки яким було куплено 437 123 дес. (13,8 %) усієї площі¹⁹. Станом на 8 січня 1915 р. залишалися непроданими 148 954 дес. банківських земель на загальну суму понад 20 млн. крб.²⁰. Найчастіше зверталися за допомогою до Селянського банку землероби Лівобережної України, де було видано 54 749 позичок. Дещо менше селян взяло кредити на Правобережжі — 43 459. Найменше позичок було видано на Півдні України (15 474), що пояснюється порівняно низькими тут орендними цінами, отже, легшим доступом безпосередніх товаровиробників до землі.

Якщо ж брати до уваги не лише селянське, а все землеволодіння, що було в торговому обігу, то операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку (табл. 1)²¹. Як видно з даних цієї таблиці, загальна площа закладених земель становила по Україні в 1908 р. 13 737 тис. дес., з яких 7 178,8 тис. дес., що складало 52,3 %, було закладено в акціонерних і приватних земельних банках.

У Дворянському банку було закладено 5 000,4 тис. дес., або 36,4 %. Питома вага Селянського банку була порівняно незначною — 11,3 % (1557,8 дес.). Що ж до окремих регіонів, то найбільші площі закладалися в південних губерніях — 45 %. Далі йде Правобережжя (32,1 %) і, нарешті,

Т а б л и ц я 1

Кількість закладеної землі в банках України на 1 січня 1909 р.

№№ п/п	Губернії	Всього закладено десятин (тис.)	В тому числі:		
			у Дворянському банку	в акціонерних і приватних земельних банках	у Селянському банку
1	Харківська	1 092,5	591,2	341,6	159,7
2	Полтавська	1 243,3	665,9	367,4	210,0
3	Чернігівська	811,6	370,6	224,4	216,4
	Р а з о м	3 147,4	1 627,7	933,6	586,1
1	Київська	1 314,4	566,4	588,4	159,6
2	Подільська	1 186,2	434,1	618,4	133,7
3	Волинська	1 911,4	662,1	1 112,7	136,6
	Р а з о м	4 412,0	1 662,6	2 319,5	429,9
1	Херсонська	2 656,6	633,1	1 873,8	149,7
2	Таврійська	1 442,1	247,8	1 109,1	85,2
4	Катеринославська	2 078,9	829,2	942,8	306,9
	Р а з о м	6 177,6	1 710,1	3 925,7	541,8
	Всього по Україні	13 737	5 000,4	7 178,8	1 557,8
	Процент	100	36,4	52,3	11,3

Лівобережжя -12,9%. Таку закономірність функціонування іпотечних банків у різних регіонах України спостерігаємо і при аналізі кредитів, одержаних землевласниками в той самий час. Всього станом на 1 січня 1909 р. в Україні під заставу землі було видано 800 932,5 тис. крб., з яких акціонерні і приватні банки видали 47,7 % коштів (382 239,4 тис. крб.). Питома вага Дворянського банку склала 36,2 % (290 068,8 тис. крб.), а Селянського - 16,1 % (128 624,3 тис. крб.). Як і у випадку з кількістю закладеної землі, найбільше коштів було видано на Півдні України — 347 657,1 тис. крб. (43,4% усіх позичок). Далі йде Правобережжя — 254 645,5 тис. крб. (31,8 %) і, нарешті, Лівобережжя — 198 629,9 тис. крб. (24,8 %). Доля кожної з трьох банківських структур у кредитуванні сільськогосподарського виробництва ілюструється табл. 2²².

Що ж до результатів діяльності окремих земельних банків, то тут перше місце посідає найстаріший з них Херсонський земський банк (156,8 млн. крб.). Бессарабо-Таврійський земельний банк, що також діяв на Півдні України, видав 112,3 млн. крб. позик. Третє місце в цьому списку посідав Харківський земельний банк — 95,6 млн. крб. Далі йдуть: Київський (91,4 млн.) і Полтавський (90,6 млн.) земельні банки. Що ж до Товариства взаємного поземельного кредиту, про яке згадувалося вище, то в Україні налічувалося 57 656 його членів, яким було надано кредит в сумі 64 603 тис. крб.²³

Цікавими, на нашу думку, є дані стосовно місця поземельного кредиту в загальному кредитуванні населення України. Певне уявлення в цьому плані можна одержати від статистичної інформації про заборгованість населення. Загальна сума боргів установам організованого кредиту перевищувала мільярд карбованців (1 165,4 млн.). З розрахунку на душу населення борги всім кредитним установам складали 377 крб., з яких 70 % — борги земельним банкам. Інші кредитні установи не відігравали такої ролі в кредитуванні населення, як іпотечні банки, а саме: борги міським кредитним установам складали 17,2 %, Державному банку — 8,2 %, дрібним кредитним товариствам — 3,5 %²⁴.

Т а б л и ц я 2

Видано позик під заставу землі станом на 1 січня 1910 р. (тис. крб.)

№ № п/п	Губернії	Всюю закладено леся тин (тис.)	В тому числі:		
			Дворянським банком	Акціонерними і приватними земе- льними банками	Селянським поземельним банком
1	Харківська	66 219,8	35 783,5	17 981, 4	12 454,9
2	Полтавська	927 758,4	47 428,8	23 935, 3	21 394,3
3	Чернігівська	396 51,7	16 151,1	8 339, 2	15 161,4
	Р а з о м	198 629,9	99 363,4	50 255, 9	49 010,6
1	Київська	93 439,1	43 170,6	36 902, 1	13 366,4
2	Подільська	92 412,6	35 207,5	42 804, 5	14 400,6
3	Волинська	68 793,8	24 855,5	35 325, 1	7 613,2
	Р а з о м	254 645,5	103 233,6	116 031,7	35 380,2
1	Херсонська	162 768,4	39 564,4	109 825,7	13 378,3
2	Таврійська	74 337,2	ПО 17,8	54 587, 0	8 732,4
3	Катерино- славська	110 551,5	36 889,6	51 539, 1	22 122,8
	Р а з о м	347 657,1	87 471,8	215 951, 8	44 233,5
	Всього по Україні	800 932,5	290 068,8	382 239,4	128 624,3
	Процент	100	36,2	47,7	16,1

Підбиваючи підсумки аналізу історії розвитку поземельного кредиту в умовах вільного підприємництва, можна з певністю констатувати незаперечний факт величезного значення діяльності земельних банків у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників, які брали у лихварів кредит на умовах 18—36 % річних²⁵. Якщо ж іпотечний кредит неможливий без перетворення землі в товар, як того вимагають апробовані століттями класичні ринкові відносини, то висновок очевидний: без реальної, а не паперової власності на землю сільське господарство не зможе одержати і ефективно використати життєво необхідні для нього кредити. Не випадково, врешті-решт, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки століпінської аграрної реформи сягала майже половини (47,7 %) всіх кредитів.

¹ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. - К., 1996. - С. 5.

² Багуринський Д. А. Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк. — М., 1925. — 144 с.; Вдовин В. А. Крестьянский поземельный банк (1882-1895). — М., 1959. — 271 с.; Симонova М. С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895-3.XI. 1905 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968. - Л., 1972. — С. 471—484; Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906—1916 гг.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Днепропетровский гос. ун-т, 1982, 24 с.

* Від грецького *inoteka* - застава (Див.: Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. - К., 1977. - С. 294.

³ Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. — СПб., 1904. — С. 62.

⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 1405, оп. 531, сир. 917: "Об устройстве правительственного сельскохозяйственного банка", арк. 96.

** Одна десятина — 1,54 га.

⁵ Семенович Я. А. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее. — СПб., 1887. - С. 54.

⁶ РДІА, ф. 1405, оп. 531, сир. 917, арк. 96.

⁷ Устав Харьковского земельного банка. — Харьков, 1910. - 53 с.

⁸ Устав Полтавского земельного банка. — Полтава, 1904. — 48 с.

⁹ Устав Киевского земельного банка. — СПб., 1905. - 51 с.

¹⁰ Устав Бессарабско-Таврического земельного банка. - СПб., 1909. — 63 с.

¹¹ Державний архів Сумської області, ф. 213, оп. 1, сир. 165: "Циркуляры и распоряжения Государственного банка", арк. 6-9.

¹² Див.: Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине. Автореферат дисс... канд. ист. наук 07.00.02. Днепропетровский государственный университет. — Днепропетровск, 1982. — 24 с.; Якименко Н. А., Опря А. В. Переселенческая политика царизма и Крестьянский поземельный банк // Вопросы истории СССР. Вып. 31. — Харьков, 1986. — С. 106—113; Крашків О. М., Селіх О. В. Д. А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні па рубежі двох століть (XIX—XX) //Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук (Збірник праць молодих вчених). - Полтава, 1997. — С. 236-249 та ін.

¹³ Ходскій Л. В. О крупном поземельном кредите в России // Русская мысль. — 1882. - № 7. - С. 236.

¹⁴ РДІА, ф. 1405, оп. 531, сир. 917, арк. 96.

¹⁵ Там же, арк. 98.

¹⁶ Центральний державний архів народного господарства Росії (ЦДАНГР), ф. 434, оп. 1, сир. 251: "Переписка постоянного Совета с управляющим Дворянским земельным банком по вопросу об облегчении положения заемщиков Дворянского банка", арк. 8.

¹⁷ РДІА, ф. 1405, он. 531, сир. 917, арк. 297.

¹⁸ Див. напр.: Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год. Денежный отчет и обзор деятельности банка. — СПб., 1910. — С. 118.

¹⁹ Підраховано на основі даних: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. — Пг., 1917. — С. 596.

²⁰ РДІА, ф. 592, оп. 44, сир. 1017: "Сведения о земельном запасе Крестьянского поземельного банка", арк. 7.

²¹ Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910. - С. 16.

²² Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. — С. 17-18.

²³ Статистический справочник по Югу России. — С. 37—38.

²⁴ Там же. - С. 45.

²⁵ Состояние сельского хозяйства в Полтавской губернии летом и осенью 1886 г. (по сообщениям корреспондентов). — Полтава, 1887. — С. 101.